

ISSN 0350–185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

књ. LXXII, св. 3–4

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк, др Рајна Драгићевић,
др Најда Иванова, др Александар Лома, др Алина Ј. Маслова,
др Софија Милорадовић, др Мирослав Николић, др Слободан Павловић,
др Предраг Пипер, др Слободан Реметић, др Живојин Сјанојчић,
др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска, др Анајолиј Турилов,
др Викџор Фридман*

Главни уредник

Предраг Пипер

БЕОГРАД

2016

ISSN 0350-185x, LXXII, св. 3–4 (2016)

UDK: 821.163.41.09 Орфелин 3.

COBISS.SR-ID: 226399500

DOI: 10.2298/JFI1604159J

Примљено: 19. априла 2016.

Прихваћено: 21. јуна 2016.

Прегледни научни рад

МАРИНА С. ЈАЊИЋ*

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за српски језик

ПЕРВОЈЕ УЧЕНИЕ ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА И ЊЕГОВО МЕСТО У СРПСКОЈ КУЛТУРНОЈ ИСТОРИЈИ

У раду се просветитељски дух Захарије Орфелина осветљава из угла ширих културноисторијских и ужих лингводидактичких мисли како би се детаљно сагледала његова улога и значај за развојне токове српске културне историје. У друштвеном контексту Србије у XVIII веку, који се не може назвати једностраним, у мимоходу културних вредности Истока и Запада, Орфелин је кључ националних вредности концептуализовао у образовању. Његов *Буквар* више је од прве књиге – у њему је латентно прокламовао надазаће идеје просветитељства. Такође, анализа Орфелиновог *Буквара* показује да је у својој културној историји Србија имала претечу савремене наставе почетног читања и писања, који је у условима схоластичког догматизма пропагирао разумевање дељега бића, описмењавање игровном методом у контексту животног окружења и искуства.

Кључне речи: Захарија Орфелин, *Буквар*, културна историја, букварска настава, лингводидактика.

1. Увод. Пре готово 150 година српски академик Стеван Д. Поповић¹ креће у свој дијахронијски истраживачки подухват у правцу почетне наставе писмености не само да би разоткрио развојне токове букварске наставе кроз националну културну историју већ да

* marina.janjic@filfak.ni.ac.rs

¹ Стеван Д. Поповић (1844–1902) био је српски педагог, професор, политичар и управник Учитељске школе, министар просвете, министар финансија и члан Државног савета. Први је уредник *Просветног гласника* 1880, службеног листа Министарства просвете. Био је редовни члан Српског ученог друштва (Одсека филолошког и философског) и почасни члан Српске краљевске академије од новембра 1892. (*Српска енциклопедија*, <http://srpskaenciklopedija.org> =sr).

би на основу тих података открио узроке који су отежавали и уопште негативно утицали на начин усвајања ондашње „буквице“, али и насупрот томе, не би ли препознао „своје људе, који су умели овако или онако пронаћи природнијег и лакшег правца у почетном раду школском, али с разних прилика нису може бити успели да буду у своје време саслушани и примљени као што ваља од стране оних који су практиковали онако како се већ затекло“ (Поповић 1873: 2). Ма колико се чинили истраженим, овакви дијакхронијски походи и данас су веома актуелни будући да се са ове временске дистанце, у синхронијском пресеку нових образовних становишта, историјске чињенице сагледавају и осветљавају са нових аспеката. Циљ овог рада јесте да укаже на визионарски пут наших филолога који су се на раскршћу епоха, у пресудним моментима за развој националне културе – као што је и конституисање српског школства – водили, у том дијакхронијском следу, веома напредним научним идејама. Један од таквих филолошких бардова био је и Захарија Стефановић Орфелин (1726–1785), култна личност XVIII века и свеукупне културне историји Срба². Он је, разуме се, заузео значајно место и у редовима текста *Букварска методика у Срба* Стевана Д. Поповића, као и код свих потоњих хроничара српске културе и педагошког развоја³. Ерудита готово неограничених интересовања и остварења, просвећен и слободоумни стваралац, Орфелин у свему представља авангардну личност српског друштва у своме времену. Његова национална величина, у мору славе вредних поступака и резултата, јесте у сазнању да је описмењавање неугог српског становиштва једини исправни и могући пут ка националној самосвести, неговању и развоју духовних и културних вредности. Схвативши да тајна бављења књигом лежи у савладавању азбуке, односно, да потреба за

² Захарија Стефановић је рођен у Вуковару 1726. године. Касније је своје презиме заменио кованицом насталом спајањем делова имена грчких певача Орфеја и Лина у Орфелин (премда има и других нагађања у вези с тим). Поред тога што је био учитељ, песник, писац, публициста, члан Бечке уметничке академије, бавио се и калиграфијом, живописањем, бакрорезом, картографијом. Такође, био је физичар, виноградар, писац богословских, школских, историјских и пригодних књига, коректор у чувеној Курцбековој штампарији у Бечу; био је канцелиста код карловачког митрополита Ненадовића, благајник код владике темишварског Вићентија Јовановића, живео у манастирима. Умро је 1785. у Новом Саду као пуки сиромаш, тешко болестан, заборављен и напуштен од свих (Павић 1991: 211–223).

³ Између осталих и: Д. Руварац, М. Кићовић, Г. Михаиловић, П. Поповић, М. Костић, Ј. Скерлић, Т. Остојић, К. Георгијевић, М. Пантић, Ј. Деретић, Ј. Чурчић, М. Коларић, С. Ћунковић, Б. Чалић, П. Ивић, Б. Чигоја, Д. Грбић, Д. Богдановић, М. Брковић, М. Павић...

читањем и поимање саме вредности књиге почиње од слова, он се у зрелој фази свога живота и рада посебно бавио и питањима организације букварске наставе. Будући да је у овој, за националну филологију, фундаменталној области, остварио значајне резултате, предмет нашег интересовања у овом раду биће његов уџбеник под називом: *Первоје ученије, хойјаишчим учийисја књиг йисмени словенскими, називамоје Буквар*⁴ (Венеција 1767, Беч 1792) (ЧИГОЈА 2010: 115) као први школски уџбеник са особинама битно другачијим у односу на остале букваре који су се пре и у томе синхронизацијском пресеку користили. Констатујући да је Орфелинов *Буквар* и до сада био тема разноврсних филолошких истраживања (С. Поповић, Т. Остојић, С. Ћунковић, Б. Чалић, П. Ивић, Д. Грбић, Н. Николић, Б. Чигоја...), наводимо да ће у нашем фокусу бити његови културноисторијски и лингводидактички аспекти у сплету нових аналитичких интерпретација, са детаљнијим фокусом на *Увод* самог *Буквара*, у коме су експлицирана важна Орфелинова културолошка стремљења.

1.1. Сматрамо за овај рад значајним подсећање да је, поред доста старијег *Првог српског буквара Инока Саве* (Венеција 1597), Орфелиновом буквару претходио *Рукописни Буквар* Гаврила Стефановића Венцловића (1717), штампан на српскословенском језику⁵. У циљу очувања националног и верског идентитета, Српска православна црква је организовано и успешно 1726. године спровела замену српског црквеног језика руским црквеним језиком, па се кренуло и са оснивањем руских школа. Најпре је основана „Славенска школа“ у Сремским Карловцима, на челу са руским учитељем Максимом Суворовим (1726–1731), а потом и „Славно-латинска школа“ (1733–1737), на челу са Емануелом Козачинским (Младеновић 2008: 203). Са руским школама и руским учитељима стижу и руски уџбеници, те Суворов у првом тренутку доноси 400 примерака „московског буквара“. Тако су у Орфелиновој епохи у употреби претежно били руски буквари и граматике руског језика, и то пре свега *Первоје ученије ойпроком* Теофана Прокоповича, који је штампан у Москви 1724. године руском црквеном ћирилицом и рускословенским језиком („московски буквар“), и *Грамаишка* Мелетија Солотричког. Захваљујући употреби руских граматика и Прокоповичевог буквара, који је доживео више издања на нашим просторима током читавог

⁴ У даљем тексту само *Буквар*.

⁵ Дуго се у науци сматрало да је њега написао Кипријан Рачанин (према: ЧИГОЈА 2010: 516–518).

XVIII века, рускословенски језик улази не само у српске школе већ и у целокупну српску културу⁶. Рускословенским језиком штампани су сви, па и уџбеници Захарија Орфелина: *Новаја и основнаѣлнаја славеносерѣскаја [...] калиграфија* (Сремски Карловци, 1759), *Славенскаја и валахијскаја калиграфија или настаѣвленије к ѣправилном ѣисанију* (Сремски Карловци, 1778), а пре свега његов *Буквар*.

Међутим, у другој половини XVIII у Србији почиње продор нових европских кретања захваљујући терезијанско-јозефинским реформама (нарочито из 1769–1779) којима је смањена и ограничена црквена власт (ПАВИЋ 1991: 16–18). Посебно је важно истаћи Фелбигерове реформе основних школа у монархији 1774. године, када су и српске основне школе биле отргнуте из окриља цркве и када је, поред државне реорганизације, Марија Терезија спровела свестрану реорганизацију српских школа и штампе. Између осталог, увела је обавезно похађање школе за женску децу, стипендирала и образовала школске надзорнике, учитељски кадар, обезбедила уџбенике, школе, па и подизање гимназије и богословије у Новом Саду. Наиме, све школе су постале подржављене установе, а страним учитељима је забрањено да изводе наставу у њима. Тиме је циљано спречена могућност просветног рада Руса у српским школама и употреба руских уџбеника у сврху основног образовања, што је довело до слабљења руског утицаја на културу Срба онога времена. Јасно је да су овакве реформе омогућиле продор просветитељских идеја у јужну Аустроугарску покрајину, премда са благим закашњењем у односу на Европу. Идеје просветитељства су препознатљиве већ у последњој животној и стваралачкој фази двају писаца те епохе: Орфелина и Рајића, док су наши типични представници „века разума“ били: Пишчевић, Доситеј, Мушкатиновић, Јанковић, Новаковић и др.

Као што се може видети, историјски тренутак у коме је Захарија Орфелин живео и стварао могао би се у најкраћем описати као одлучујући за нова стремљења и заокрете на националној сцени културног развоја. То је било време веома сложених, неизвесних и

⁶ Било је и других буквара који су мање-више представљали прештамповане верзије или благе прераде тзв. московског буквара нпр.: *Буквар Христифора Жефаровића* (Беч између 1742/44. године, није сачуван), *Буквар мали* (Млеци 1764), *Буквар с лиѣерами греческим*, штампан у Венецији 1770. године. У Курцбековој штампарији публикована је 1781. године најпопуларнија верзија буквара за српске школе, писана паралелно на рускословенском и немачком језику под називом: *Буквар ради сербскога јуношества в хунгарском кралевствије и присовокупљених јему предјелех*, познатији као „бечки буквар“ (према: Ћунковић 1963: 8–11).

замршених друштвених, а самим тим и језичких кретања и утицаја. Павле Ивић ову епоху назива „језичким плурализмом на врхунцу“ будући да су се паралелно употребљавали различити књижевнојезички обрасци у функцији српског књижевног језика, и то: 1. српскословенски до половине XVIII века, 2. рускословенски (славенски) од 1726. године (који се задржао до данас у Српској православној цркви) до 60-их година XVIII века, када се своди на функцију црквеног језика; 3. руски књижевни језик, 4. народни и 5. славеносрпски (Ивић 1998: 105–158). Од коликог је значаја квалитетан буквар за нови културни заокрет, увидео је Захарија Орфелин, спровевши у своме времену веома напредне идеје у дело.

2. О *БУКВАРУ* ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА. Претходно наставно искуство, практичан учитељски рад као „славенскија школи магистера“ од 1749. године (Чалић 2010: 60), затим превод и публиковање *Латинског буквара* (1766) и уџбеника *Первије начайки латинскога јазика* (1767), несумњиво су допринели идеји Захарије Орфелина о изради новог словенског буквара прилагођеног српској деци (тј. њиховом артикулационом и уопште језичком сензибилитету). Од пресудног значаја су била и свеукупна друштвена кретања у складу са реформама Марије Терезије и њеног сина Јосифа II, када су се школе полако ослобађале црквеног догматизма и постајале државне, а тиме и отворене за шире грађанство, а не само за будуће богослове. То је доба успона српског грађанства, продора европских идеја, науке и уметности под окриљем надолазеће идеје просветитељства. Стога и не чуди да је *Буквар* Захарија Орфелина окосница идејних стремљења у новом друштвено-историјском контексту Срба онога времена: ово је први буквар у коме се, поред црквене, наводи и (руска) грађанска ћирилица и у коме се, поред световних, наводе и текстови сакралне садржине (Чигоја 2010; Чалић 2010; Ћунковић 1963). Ово је први буквар којим се настоји олакшати сусрет српских ђака са словима и школом и у коме се покушава поједноставити поступак срицања и изговор слова и слогова.

Еlegantно и на квалитетном папиру штампано издање Орфелиновог *Буквара* украшено је вињетама и иницијалима, лепим словима у двобојној штампи – црвеној и црној, док је текст естетски уоквирен. Поред *Увода*, *Буквар* има укупно девет глава на 96 страна,⁷ и то:

⁷ Ово је број страница *Буквара* доступних пажњи јавности у издању које се може наћи у Народној библиотеци Србије, али је сасвим могуће да их има и више. У својој анализи, Чалић (2010) такође наводи да *Буквар* има 96 страница.

О њисменех, О слогах, О реченијах, О речах, О слогах њод ѡиѡилами, О Богоѡознанији, О молиѡиве, О числах, О гражданских вешчах. Па-жњу ћемо, као што смо експлицирали на почетку рада, подробније задржати на сам предговор *Буквара*, да бисмо се потом позабавили и опсервацијом (не мање важног, али до сада детаљније описиваног) преосталог дела уѡбеника и изнели своја запажања.

2.1. Првих шест страница *Буквара* посвећено је *Уводу*, који је много више од уобичајеног предговора. Штавише, Орфелин на почетку уѡбеника прокламује основна начела (за оно време) савремених педагошких тенденција, по много чему специфичних и другачијих у односу на уврежене букварске конвенције тога времена. С правом се може констатовати да је *Увод* својеврсни манифест нових дидактичких ставова у букварској и настави уопште⁸. Већ у првој реченици Орфелин упућује јаку критику организацији дотадашње букварске наставе у српским школама, истичући њену нефункционалност и неефикасност. Он полази од чињенице да ђаци изгубе много времена учећи „буквицу“, али да на крају мало њих заиста савлада технику читања. Орфелин аналитички указује на вишеструке лингвистичке (фонетске) и педагошке узроке таквим педагошким промашајима. Најпре, апострофира парадокс да српска деца уче из руских уѡбеника (московског мањег и кијевског већег буквара⁹), намењених руским ђацима и прилагођених природном изговору „славенских“ (тј. руских) гласова и речи. Друга опсервација тиче се наставног кадра, тј. он указује на непобитну чињеницу да су руски учитељи професионално обучени за наставнички позив за разлику од српских. Свеукупни закључак Орфелинов стога не може бити позитиван:... *код Срба изговор речи је сасвим другачији, сѡсобних учѡиѡеља ѡак нема много, ѡако да они буквари велику корисѡј срѡској деци не чине* (*Буквар*, 3). Дакле, указујући на неопходност израде новог уѡбеника, којим би се постигло прилагођавање претходних руских буквара могућостима и потребама српске деце, већ на почетку свога *Буквара* Орфелин показује лингвометодичку зрелост стечену путем општег образовања и наставног искуства. Редови који следе објашњавају дубоко родољубиве пориве З. Орфелина који су утицали на писање и објављивање овог буквара, а у чијем је тежишту наставно образовање

⁸ И Чалић у својој анализи запажа да је предговор „програмског карактера“ (Чалић 2010: 61).

⁹ Вероватно се мисли на кијевски буквар из 1751. године под називом: Буквар или начаљноје ученије... писмени славенским, који је с нешто измењеним називом прештампао Курцбек 1770. године у Бечу (Чигола 2010: 529).

учитеља с једне, и олакшавање букварске наставе са гаранцијом бржег успеха, с друге стране: *Због њога, ревности к ошацибини наложила је садашњи буквар наново издајти, с њаквим њравлима и најоме-нама, њо којима сваки учииељ деце, ако и није савршено искусан, може деије савршено добром чииању за веома крајико време без великога ѡруда научиити. Свако може биити сигуран, а резултиаит ће ѡакође ѡказати, да ако родииељи и учииељи буду њо ѡроисаним ѡравлима у обуци деце своје ѡстиујали, неће биити ѡишребе надаље да се деца заиим и из других књига ѡолико дуго времена чииаити уче, како је ѡо до сада чињено, јер, ако они овај буквар два или три ѡућа на ѡроисани начин ѡроуче, они ће биити сиремни и сѡсобни сваку шииамѡану књигу ѡравлно и брзо чииаити* (Исто, 4).

2.2. Као што се да закључити, духом просветитељства одише свака текстуална целина, што је нарочито уочљиво и у наредним реченицама. Орфелин директно прокламује важност читања световног штива, пре свега научно-популарног карактера: *„Није неѡзнајто колику користи доноси чииање грађанских (свѡтовних) књига, које садрже у себи разне ѡоуке мудрих људи у свему ономе шиио је живоју људском ѡишребно; ѡврх ѡога и љубииеље исиѡрије, ѡишребне географије и остѡалих корисних знања (чииање) задовољава“* (Исто). У овом хвалоспеву науци и модернизацији грађанског сталежа крије се ново објашњење које се тиче потребе да српска деца, поред црквене, савладају и грађанску ћирилицу. Уз констатацију да Срби још увек нису оспособљени за служење грађанским брзописом, Орфелин објашњава да му је из тог разлога у свом буквару посветио пажњу како би и српска деца могла подједнако читати сваку грађанску књигу као и црквену. Питање Орфелинове диглосије (српски/руски језик) и међусобног преплитања двају језика и двају писама је социолингвистичког карактера и у њему се одражавају добро познати (и већ наведени) културно-историјски моменти мале турске Србије разапете између Русије (Петра Великог) и Аустрије (Марије Терезије).

2.3. Дајући поткрепљење својим ставовима у вези са букварском наставом и уџбеницима, Орфелин се позива на просветна постигнућа владајућих европских народа и наводи их као своје узоре који брину о образовању своје деце и њиховог успеха у науци. Иако их експлицитно не именује, анализа лингвометодичких поставки и ставова унутар *Буквара* указује на његова русофилска стремљења ка православној матици, с једне, али и европска ка напредним земљама Западне Европе (и посебно његовим педагошким оријентацијама),

с друге стране. Наиме, у последњем пасусу *Увода*, Орфелин указује на важност методичке организације наставе коју претпоставља пуким рекогнитивним и репродуктивним радњама дотадашње катихетичке методологије (примењене у катехизисима и приручницима верских поука). Такође, нагомилавање наставног квантитета (обима) наспрам квалитетне организације и примене, за оно време, нових наставних стратегија, сматра сувишним баластом школске праксе: „*Давање деци мањег, а зајим већег буквара било је сувишно зајо шјо ако један није довољан и други ће исју шјолику корисит донети, а садашњи буквар ће довољан бити сам јо себи, све ће јо деци даји шјо се из она два очекивало и зајо није нужно унајред даваји дејетју малог буквара, из којег оно јравилном изговарању и слагању гласова (на чему се цела сјвар заснива) не може бити научено*“ (Исто, 5).

2.4. Кључни моменат по коме се Орфелинов *Буквар* изузима од свих осталих првих књига те епохе, утемељује се на методи „суиграња“ (термин према: Поповић 1873), коју Орфелин предлаже као најефикаснију и најпримеренију узрасту ученика и објашњава је на следећи начин: „*Ако неко хоће малу децу, у најнежнијем дејшњсјву у јознавању јсма обучаваји, за јакве ће још мање мали буквар јослужити, боље ће бити чинити јакко: најравити јолико четворугаоних малих карја колико азбука има слова, на сваку карју најисаји слово онолико велико колика је карја и јакко јо две карје на дан даваји дејетју како би их оно имало у рукама и јоказивати му да се нјр. на овој карји слово зове А, на овој Б ијд. Показивање изговора или именованја слова биће, међујим, јо садашњем буквару. Деје, имајући јреко дана оне карјице у рукама, и с њима се играјући, најлакше ће се научити јознаваји слова. Али јријом је јојребно честјо јреко дана јражити од њега час једну час другу карју са називањем сваког слова, нјр.: „Дај мени буки, дај ми аз и др.“ После овог захјева сам ће се јостарати да јосмајра слике оних слова и држати их у јамћењу да их може одмах даваји на захјев. Нарочитјо дејсјво јога уследило би када би родитјељи њему за брзо јоказивање сваког слова дар у вођу или у другом нечем обећавали даваји. Има јрактичних јримера да су на јакав начин мала деца, која су јек јочела говорити, за десет или јетнаест дана научила азбуку*“ (Исто, 5–6).

Педагогија хуманизма, коју прокламују Орфелинови ставови, данас чини најважији оквир свих образовних теорија, али је за ондашње српско схоластичко друштво била веома авангардна и као

таква неприхватљива. „Педагогију хуманизма карактерише велика пажња према детету као према човеку који се развија, према његовим психичким особеностима, пре свега дечјим интересовањима, поштовању његове природе, али и брига о његовом целокупном физичком и духовном развоју. Хуманисти се залажу за напуштање књишког (схоластичког) учења и за замену књишких знања реалним, за увођење матерњег језика у основне школе, за отварање световних уместо црквених, а уместо приватних државне школе“ (ЦЕНИЋ, ПЕТРОВИЋ 2012: 110). Овај педагошки правац, који је постао популаран у Европи много пре Орфелиновог живота и рада, још од епохе хуманизма и ренесансе, супротставља се средњовековној васпитној мери батином и, супротно томе, заговара став да се у настави деци мора посветити пажња и указати поштовање и љубав и да се према њима поступа са пуно обзира¹⁰.

Описмењавање деце помоћу карата са исписаним словима представља дословни пандан комплексној методи обраде слова, која се препоручује и примењује у савременој настави почетног читања и писања¹¹ широм света. Основни облик рада по овој методи јесте употреба велике разредне и појединачних ђачких словарица које нису ништа друго него картончићи са исписаним словима (једно слово на једном картончићу) и сличицом изнад сваког слова (приказан је предмет чији назив почиње тим словом). Сврха ових картончића са словима и сличицама јесте да се код деце формира асоцијација на релацији: слика – први глас имена насликаног предмета – слово којим се тај глас означава, а у крајњем исходу идентификација графеме и њене акустичке вредности (запамћивање односа глас – слово) по наставном принципу очигледности. Пошто деца имају изражену моћ асоцијације у том узрасту, оне се код њих брзо успостављају и на тај начин деца лако и брзо препознају слова која још увек нису запамтила. Словарица омогућује разноврсне игровне активности са словима. Комплексни поступак обраде слова се у савременим образовним теоријама тумачи као „...потпун преокрет у цивилизацијској

¹⁰ Најзначајнији представници хуманистичке педагогије били су: Франсоа Рабле, Мишел Монтењ, Еразмо Ротердамски и многи други (ЦЕНИЋ, ПЕТРОВИЋ, 2002: 110).

¹¹ Научну валоризацију код нас је овај метод добио 1965. године одбраном докторске дисертације Мухамеда Муратбеговића под називом: Комплексни и монографски поступак у почетном читању (МИЛАТОВИЋ 1998: 146). Овај поступак учитељица Јелена Миоч је потом развила у целовит методолошки систем наставе почетног читања и писања.

организацији наставе почетног читања и писања, где се тежиште поставља на развијање целокупне личности детета, његових интелектуалних и моторних способности“ (Миоч 2010: 2). Најутицајнији аутор савремене теорије о настави почетног читања и писања код нас Вук Милатовић сматра комплексни поступак веома ефикасним и квалитетним јер: „... даје веома добре резултате и обезбеђује квалитетно и брзо савладавање читања и писања. ... Овај поступак, дакле, полази од потребе индустријализованог човека да се ученик што пре оспособи да стиче представе о свету, да се што пре и брже описмени, како би се снашао у мноштву знакова који га окружују“ (Милатовић 1998: 147). Дакле, Орфелиновим словним четвороуганим картама била су потребна готово два века да добију своју научну потврду и примену у српским школама данашњице као изузетно успешна и делотворна метода у описмењавању ученика¹². Орфелинови савременици и следбеници филолошких и педагошких оријентација очигледно нису били таквог мишљења, већ су напротив, оваква методичка упутства сматрали незрелим и неприхватљивим. Стога је и оправдано питање порекла и оригиналности ових идеја у Орфелиновим ставовима.

2.5. Поред тога што је и сам Орфелин нагласио да је у конципирању *Буквара* имао европске узор, истраживањем развоја педагошке мисли пронашли смо потврду овоме у већ оствареним и раније прокламованим педагошким правцима у доба просветитељства широм Европе. Наиме, извор Орфелинових методичких идеја идентификовали смо у филантропизму, педагошком правцу са коренима из XVII, који се из Европе пренео у Немачку и био веома актуелан у следећем веку¹³. Најпознатији представник и оснивач филантропизма био је Базедов (1724–1790), који је издао своја методичка упутства и педагошке погледе усмерене ка повезивању школе са свакодневним искуством и истицањем принципа очигледности у настави: „... ствари које се изучавају треба показати у природи, а за оне који се не могу показати у природи Базедов препоручује илустрације (ЦЕНИЋ, ПЕТРОВИЋ 2 2012: 311). Тежња филантрописта да се настава учини

¹² Поред методе комплексног поступка обраде слова у нашим школама се врло често употребљава и групни поступак обраде слова по аналитичко-синтетичкој методи (Милатовић 1998).

¹³ „Овај педагошки правац представља покушај да се у Немачкој примене Русоови педагошки погледи, који се односе на то да се са омладином поступа човечније, односно да се васпитање спроводи на начелима хуманости и у складу са захтевима времена“ (ЦЕНИЋ, ПЕТРОВИЋ 2 2012: 31).

лаком и пријатном, пријемчивом за ученике, и да се по могућности, игровним методама остваре наставни циљеви, очигледно је имала своје рефлексије и у Орфелиновом буквару. Сам назив њиховог педагошког опредељења (филантрописти = човекољупци) указује на основна хуманистичка начела на којима почива и данашња савремена настава. Ова школа је била управљена против тадашње наставне праксе, врло сурове, догматске и репресивне, засноване на физичком кажњавању ученика. Филантрописти су устали против лажне побожности, окренувши се егзактним наукама, при том се залажући за поштовање деце и милосрдно поступање према њима¹⁴. Дакле, Орфелин је био први и једини наш учени човек тога времена који се упознао са тим теоријама и схватио њихов значај. Није потребно истицати да је у то време било веома храбро изаћи у јавност са таквом наставном методологијом и суочити се са религиозним стегама и наставним предрасудама конзервативне Србије XVIII века.

2.6. Са данашњег аспекта, недвосмислена је оправданост Орфелиновог методичког концепта будући да се његове рефлексије разликују у савременим образовним поставкама које се у Европи примењују више деценија са великим успехом (од друге половине XX века). Као што смо видели, када је реч о букварској настави, у Орфелиновим препорукама уочавају се рудименти комплексног поступка обраде слова, а када је реч о ширем поимању наставног контекста утемељеног у социјалној антропологији, јасно је да се ради о зачецима најсавременијих наставних теорија које се данас рефлектују у интерактивној, искуственој, игроликој, амбијенталној и истраживачкој настави.

Постулати социјалне антропологије огледају се у начину на који Орфелин сагледава дејчи сензибилитет и путеве сазнања¹⁵ засноване

¹⁴ Исто тако, Стеван Поповић и сам констатује да су Орфелинове „четвртате карте“ са исписаним словима и препорука о давању поклона као награде за погађање слова резултат утицаја Базедова и филантрописта. Неоспоран је њихов замашан подухват да „...човечним поступањем и другим којечим загладе с поља и заслуде некако оно што је по себи било сухопарно, горко, несварљиво за нежну природу дејчег духа и кроз неприродно и систематисано у неке голе форме и класификације без икакве занимљиве садржине“ (Поповић 1873: 9).

¹⁵ Марија Монтезори, доктор медицине, антрополог и педагог, утемељила је овај образовни концепт, усмеривши га ка свеукупном развоју детета као комплетног људског бића, у временском, просторном и културном контексту у коме одраста (према: POLK LILARD 2012: 27–48; Јањић 2008: 94–117). И она је, попут Орфелинових узора, критиковала дотадашњи укалупљени, строги и репродуктивни образовни оквир називајући школску децу осушеним лептирима прикаченим на таблу, а индоктриниране школе ужасним сивилом.

на интеракцији деце са окружењем. У савременој школи посебно се истиче важност дидактичког материјала за наставни рад – а то су у случају Орфелиновог метода – карте са исписаним словима. Метод „суиграња“, који су Орфелинови савременици и следбеници строго осуђивали, данас је веома популаран у модерним образовним теоријама¹⁶. О мотивационом дејству награде за успешно постигнуће ученика на часу савремени психолози су доста писали, те је општеприхваћено становиште да једна похвала више вреди него сијасет казни и забрана! Наградама у воћу или каквим другим посланицама – као што препоручује Орфелин – букварска настава би свакако била оплемењена, уместо казни и покуда које су карактеристичне за репресивно и догматско образовање које је тада владало у нашим школама.

Орфелинова препорука да се букварска настава изводи амбијентално, код куће у присуству родитеља, да карте са словима постану део његове стварности и ван школе, да се са картама игра (које су понајпре дидактички, а тек потом и игровни материјал) и да су им у сталном видокругу не би ли се асоцијативним путем успоставила нераскидива веза између слике слова и његовог имена и изговора – указује на снажни визионарски потенцијал којим се издиже изван ограничења свога времена и утире пут прогресивним стремљењима који ће постати платформа за утемељење савременог образовног система и заживети код нас тек након стотина година.

3. КРАТАК ЛИНГВОДИДАКТИЧКИ ОСВРТ НА ОРФЕЛИНОВ *БУКВАР* У ЦЕЛИНИ. Орфелинов *Буквар* је по своме садржају и својој структури минијатурна енциклопедија основних сазнања и представља праву иновацију за пређашње букваре који су се употребљавали у српским школама. Поред тога што је централно место посвећено азбуци (словима, слоговима, речима, реченицама и титлованим скраћеницама), у *Буквару* се налази и мала хрестоматија религиозних текстова с једне, и научно-популарних, с друге стране (из области: математике, географије, историје, биологије). По своме образовном концепту,

¹⁶ „Дидактичке (методичке) игре поседују општа својства игара, али се не могу поистоветити сасвим са њима. За разлику од обичних дечјих игара које представљају креативни начин да се разбије досада, дидактичке игре садрже интелектуалне активности ради потпомагања интелектуалног развоја, с једне, и остваривање дидактичких циљева и задатака, с друге стране... Једна од основних карактеристика наставе кроз игру јесте чињеница да ученик у њој учи, а да и сам није свестан тога“ (Јањић, Новаковић 2015: 33).

Орфелинов *Буквар* представља прави вишенаменски уџбеник, видно осавременен за ондашње српско школство. Његова главна лингводидактичка поставка била је да се након обраде слова и поступка слоговног срицања, увежбава читање на штиву сакралног и световног карактера, при чему би ова друга врста текстова додатно служила стицању базе научно-популарног знања и животних вештина и умења (дакле, оспособљавање ученика за успешану животну праксу). Речју, Орфелинов *Буквар* је могао служити као основни уџбеник општеобразовног карактера за целокупну разредну наставу онога времена.

Иако није успео да у потпуности превазиђе старе традиције, *Буквар* је од свих Орфелинових школских књига његово најсамосталније и најсавременије дело. Оно што га утемељује у концепту правог школског уџбеника јесу пратеће методичке опсервације у вези са наведеним словним садржајем. У то ће нас уверити најпре податак да је у своме буквару непрестано давао разна методичка упутства и објашњења у вези са одвијањем букварске наставе, а која су била оперативна и за учитеље и за ђаке¹⁷. Овај моменат не само да није без значаја већ указује на чињеницу да је Захарија Орфелин први методичар наставе српског језика у сваком смислу. Он је то по томе што је дидактички изучавао и анализирао немачке и руске уџбенике онога времена, што је био детаљно упознат са европским дидактичким оријентацијама своје савремености и што је дубоко промишљао о успеху извођења букварске наставе (руско)словенског језика у националном историјском и културном контексту. Не заборавимо истаћи да је први уочио значај наставе писања, за разлику од тадашње букварске праксе која се бавила само вештином читања (техника писања слова је била произвољна и препуштена умешности и расположењу самих учитеља). Након *Буквара*, написао је и објавио посебан правописни приручник, који се бави наставом писања *Новјејшија славенскија ѱројиси* (Сремски Карловци, 1776) у коме даје разна методичка упутства за овладавање техником писања слова, као и разна вежбања за писање – почев од начина зарезивања пера и повлачења почетних црта, преко упутства како се пишу саставни делови сваког слова и конфигурације целих слова, којим редоследом се обрађују слова (уобичајеним азбучним редом), када велика, а када

¹⁷ На пример, Орфелин објашњава зашто је дат списак слова са њиховим називима; даје упутства учитељима како да ђацима представљају слова; објашњава разлог зашто се азбука наводи на три начина (велика и мала слова и обрнута азбука) итд.

мала, па све до исписивања текстова (Ћунковић 1963: 10). Две године након тога, 1778. Орфелин ће објавити нови букварски приручник намењен краснопису под називом: *Славенскаја и валахијскаја калиграфија* у коме је дао обрасце за лепо писање намењене употреби у основним школама. На овај начин, Орфелин је први методичар који је својим делима комплетирао целокупну букварску наставу састављену од наставе почетног читања и наставе почетног писања¹⁸.

4. ЗАКЉУЧАК. О улози и значају Захарије Орфелина у културној историји Срба много је пута посведочено до сада. Његова дела остају непресушни извор културолошких истраживања, а свако враћање на његово стваралаштво отвара нове аналитичке аспекте. Тако је и ова анализа *Буквара* Захарије Орфелина, са посебним освртом на његов *Увод*, уродила новом компаративном синтезом у којој се Орфелинове идеје о букварској настави не само препознају него и једним делом отелотворују у савременој комплексној методи обраде слова, која се сматра ефикасном, стваралачком и продуктивном у актуелној, домаћој и светској, настави почетног читања и писања.

Овај претеча просветитељства, у предговору свога *Буквара* представља својеврсни манифест нових културних стремљења, критиком постојећег и препоруком новог. Његова моћ аналитичке рефлексije тадашњег школства у Србији и сагледавање његових слабости и недостатака лежи пре свега у филолошком, а потом и ширем научном образовању, што га чини једним од најначитанијих људи онога времена. Његова национална и родољубива оријентација огледа се у промишљању о општем добру и просперитету за српски народ, који је он превасходно видео у школству. У том смислу, његов *Буквар* није само приручник за савладавање читања и писања, он је оруђе знања, будући да општа култура почива на описмењавању.

Његов значај за културну историју Срба, између осталог, лежи и у томе што је покушавао да премости дотадашње проблеме ондашњих

¹⁸ Упркос наведеним покушајима осавремењивања букварске наставе XVIII века, ипак не бисмо смели пренебрегнути чињеницу да су Орфелинови дидактички предлози неостварени до краја и као такви одају утисак реформе у покушају, тј. „недовршене модерности“ (Николић 2007, према: Чалић 2010: 62). У концепту букварске наставе он остаје доследан непопуларној синтетичкој методи обраде слова и поступку срицања слогова. Иако је указао на тешкоће приликом исцрпљивања срицања, у *Буквару* нуди компромисно решење којим би се овај поступак учинио функционалнијим: препоручио је слоговно уместо гласовног срицања и драстично је смањио број слогова за срицање са образложењем да је за њаке корисније срицање целих речи уместо бесмислених слогова.

ђака чије је школовање било дуготрајно, нефункционално и заморно, а врло често и веома сурово. Он је из угла српске филологије размишљао како да напише буквар прилагођен српској школи и српској деци, за шта је потребно не само познавање графема већ пре свега добро познавање гласовног система српског језика (контрастивне анализе са руским), промишљање о слоговима, морфемама (саставу речи) и лексемама.

У много чему је својим *Букваром* доказао да је корифеј културних кретања: поред сакралног, он уводи и световно, поред црквене и грађанску ћирилицу, поред читања, бави се и вештином писања. И мада се већ овенчао заслугама првог српског методичара, школског писца и аутора уџбеника прилагођеног српским школама и ђацима¹⁹ (Остојић 1923), који уноси „нови приступ неговању писаној речи“ (ЧИГОЈА 2010: 132), овим радом констатујемо да је Орфелиново школско визионарство, иако еkleктичног карактера и системски недовољно уобличено, ипак веома значајно и да га оправдано сврстава у редове претеча савременог образовања и модерне методике наставе почетног писања и читања (по комплексном методу) чиме се додатно увећава његов огроман филолошки значај, који ужива у српској културној историји.

Цићирана лиџераџура

- Грбић, Душица. *Буквари за Србе у XVIII веку*, Зборник радова Буквари и букварска настава. – Београд: Педагошки музеј, 2010.
- Јањић, Марина. *Методичке рефлексije о савременим аспектима наставае фонетике и фонологије*. – Ниш: Филозофски факултет, 2015.
- Јањић, Марина и Новаковић, Александар. *Наставно дизајнирање часова српског језика*. – Ниш: Филозофски факултет, 2015.
- Миоч, Јелена и Миоч-Станојевић, Нада. *Настава њочейног чићања и џисања*. – Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Милатовић, Вук. *Методика наставае њочейног чићања и џисања*. – Београд: ИП Наука, 1998.
- Младеновић, Александар. *Историја српског језика*. Одабрани радови. – Београд: Чигоја штампа, 2008.
- Николић, Ненад. „Орфелин: недовршена модерност“, Београд, *Годишњак Каџедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, год. III (2007): стр. 155–211.

¹⁹ „Школске књиге писане за ђаке, с методом, први у нас издао је Орфелин“ (Остојић 1923: 113).

- ОСТОЛИЋ, Тихомир. *Захарија Орфелин – животој и рад му*. Посебна издања СКАНУ, књ. XLVI, Науке филозофске и филолошке, књига 12. (1923) – Београд: Српска краљевска академија наука и уметности.
- ПАВИЋ, Милорад. *Историја српске књижевности 3 – Класицизам*. Београд: Досије/Научна књига, 1991.
- ПОПОВИЋ, Д. Стеван. Букварска методика у Срба. *Гласник српског ученог друштва*, књига XXXVIII (1873): стр. 1–80.
- ЋУНКОВИЋ, Срећко. *Буквари и букварска настава код Срба*. – Београд: Педагошки музеј, 1963.
- ЦЕНИЋ, Стојан и ПЕТРОВИЋ, Јелена. *Васпитање кроз историјске епохе*. 1–2. – Врање: Учитељски факултет, 2012.
- ЧАЛИЋ, Боривој. *Буквар велики Захарије Орфелина као просветитељска идеја образовања*. Зборник радова Буквари и букварска настава, – Београд: Педагошки музеј, 2010.
- ЧИГОЛА, Бранкица. *Крајак преглед првих српских буквара*. Зборник радова Буквари и букварска настава, – Београд: Педагошки музеј, 2010.
- POLK LILARD, Pola. *Montesori danas*. – Београд: Propolis books, 2014.

Извори

- ОРФЕЛИН, Захарија. *Первое учение хришћанским ученицја књиг иисмени словенски-ми, називаемое Буквар*. Венеција (Млетачка република): Штампарија Димитрија Теодосија, 1767. <http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Stara_i_retka_knjiga/Zbirka_knjiga_Zaharije_Orfelina/S-I-0350#page/0/mode/1up > 5. 9. 2015.
- СТЕВАН Д. ПОПОВИЋ. *Српска енциклопедија*. <<http://srpskaenciklopedija.org/index.html> > 2. 11. 2015.
- ЧАЛИЋ, Боривој. *Захарија Орфелин – име као дукаин*. <www.drustvozasrpski-jezik.com/wp-content/uploads/02-Borivoj-Calic.pdf > 5.11. 2015.

Марина С. Јанич

БУКВАР ЗАХАРИИ ОРФЕЛИНА И ЕГО МЕСТО В СЕРБСКОЙ КУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ

Резюме

В настоящей статье просветительский дух Захария Орфелина представлен в широком культурно-историческом контексте и, уже, с лингводидактических позиций с целью детальной характеристики роли просветителя и его значения для развития сербской культурной истории. В социальном контексте Сербии XVIII века, который нельзя считать односторонним, под культурным влиянием Востока и Запада, Орфелин видел суть национальных ценностей в образовании. Его *Букварь* – больше, чем первая книга. В нем скрыто провозглашались грядущие идеи

просвещения. Кроме того, анализ *Букваря* З. Орфелина показывает, что в культурной истории Сербии З. Орфелин явился предвестником современного начального обучения чтению и письму, пропагандируя в обстановке схоластического догматизма идеи понимания сути ребенка, обучения игровыми методами в контексте бытового окружения и жизненного опыта.

Ключевые слова: Захарий Орфелин, Букварь, история культуры, обучение по букварю, лингводидактика.

Marina S. Janjić

ZAHARIJA ORFELIN'S *PRIMER* AND ITS PLACE
IN SERBIAN CULTURAL HISTORY

Summary

The paper illuminates the enlightenment work of Zaharija Orfelin from the viewpoints of broader cultural and historical and narrower linguistic and didactic guidelines. In the social context of 18th-century Serbia, which cannot be considered one-sided, amidst the fusion of cultural values of the East and West, Orfelin conceptualized the key of national values in education. The *Primer* is more than the first book - it is a latent proclamation of the coming of the Enlightenment ideas. The aim of this work is point to the fact that in the cultural history of Serbia he was the precursor of modern Serbian language teaching long before it came to life in our modern teaching under the influence of foreign methodologists.

Keywords: Zaharija Orfelin, *Primer*, cultural history, teaching primers, didactics of language.